247sk16

१६

वेदान्तदर्शनम्-२

भूमिका

भारतीयदर्शनपरम्परायां वेदान्तदर्शनं मूर्धन्यस्थानम् अलङ्करोति। तदिदं वेदान्तदर्शनं प्रस्थानत्रयम् आश्रित्य शोभते। शङ्कररामानुजमध्वाचार्यप्रभृतिभिः वेदान्तविद्यायाः आचारप्रचाराय भाष्यं विरच्य महदुपकृतम्। आचार्याणाम् अनुभवभेदेन तद्भाष्यव्याख्यासु अपि मतभेदाः संदृश्यन्ते। अतः अद्वितीयं वेदान्तदर्शनं विशिष्टाद्वैतं द्वैतं चेति बहुधा भेदेन व्याख्यातम्। तत्र रामानुजाचार्यः स्वानुभवानुगुणं वेदान्तसाहित्यं विशिष्टाद्वैतपरतया व्याख्याति। मध्वाचार्यस्तु द्वैतसिद्धान्तानुगुणं प्रस्थानत्रयं व्याख्याय द्वैतवेदान्तदर्शनं प्रवर्धयति। एवमेव अन्ये च आचार्याः स्वानुभवं परीक्ष्य तत्त्वसाक्षात्कारानुगुणं वेदान्तविद्यां बहुधा व्याख्यातवन्तः। एवं च अस्मिन् पाठे रामानुजाचार्यप्रवर्धितं विशिष्टाद्वैतदर्शनम्, निम्बार्काचार्यस्य द्वैताद्वैतदर्शनम्, मध्वाचार्यप्रवर्तितं द्वैतवेदान्तदर्शनम्, श्रीकण्ठाचार्यस्य शैवविशिष्टाद्वैतदर्शनम्, श्रीपतेः वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शनं च निरूप्यते।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन -

- विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य आचार्यपरम्परा ज्ञायते।
- विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य तत्त्वत्रयविचारः अवगम्यते।
- विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य जीवतत्त्वविचारः ज्ञातः स्यात्।
- शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने जगत्स्वरूपम् अवगतं भवेत्।
- शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने मोक्षस्वरूपं ज्ञातं स्यात्।
- विशिष्टाद्वैतप्रक्रियायां प्रमाणत्रयविचारः अवगतो भवेत्।
- शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने जीवस्वरूपं ज्ञातं स्यात्।
- द्वैताद्वैतदर्शने मोक्षोपायः विज्ञातः भवेत्।
- द्वैतवेदान्तदर्शनस्य आचार्यपरम्परा अवगम्यते।
- द्वैतदर्शनानुसारं प्रमाणविचारः विज्ञातः स्यात्।
- द्वैतदर्शनानुसारं बन्धमोक्षविचारः ज्ञायते।
- द्वैतदर्शनानुसारं मोक्षोपायः (भक्तिः) स्पष्टो भविष्यति।

- द्वैताद्वैतदर्शने ब्रह्मस्वरूपं ज्ञातं स्यात्।
- वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शने मोक्षस्वरूपं ज्ञातं स्यात्।
- वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शनस्य सारः अवगतः भवेत्।

१६.१) वैष्णवदार्शनिकपरम्परा

मुख्यतया प्राचीन-वैष्णवदार्शनिकसंप्रदायः चतुर्धा विभक्तः।

रामानुजं श्रीः स्वीचक्रे मध्वाचार्यं चतुर्मुखः।

श्रीविष्णुस्वामिनं रुद्रो निम्बादित्यं चतुःसनः। **(पद्मपुराणम्) इति।**

संप्रदायः	आचार्यः	मतम्
श्रीसंप्रदायः (लक्ष्मीसंप्रदायः)	रामानुजाचार्यः	विशिष्टाद्वैतवेदान्तदर्शनम्
ब्रह्मसंप्रदायः	मध्वाचार्यः	द्वैतवेदान्तदर्शनम्
रुद्रसंप्रदायः	विष्णुस्वामी/वल्लभाचार्यः	शुद्धाद्वैतम्
सनकसंप्रदायः (हंससंप्रदायः)	निम्बार्काचार्यः	द्वैताद्वैतवेदान्तदर्शनम्

१६.२) रामानुजाचार्यस्य विशिष्टाद्वैतदर्शनम्

१६.२.१) विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य आचार्यपरम्परा

वैष्णववेदान्तदर्शने श्रीसम्प्रदायप्रवर्तितं विशिष्टाद्वैतवेदान्तदर्शनं प्रसिद्धम् अस्ति। श्रीसम्प्रदायः एव लक्ष्मीसम्प्रदायः इत्यपि ख्यातः वर्तते। अस्मिन् सम्प्रदाये नारायणः एव परमः आचार्यः। नारायणस्य तत्त्वोपदेशं सर्वादौ लक्ष्मीः एव लोकेभ्यः उपदिष्टवती इति गम्यते। अस्य दर्शनस्य आचार्यपरम्परायां प्राचीनाः अर्वाचीनाः आचार्याः इति विभागः कर्तुं शक्यते। विश्वसेन-शठकोप-बोधायनात् आरभ्य नाथमुनिपर्यन्ताः प्राचीनाचार्यपरम्परायां निर्दिश्यन्ते। नाथमुनिम् आरभ्य रङ्गरामानुज-वेदान्तदेशिकाचार्यपर्यन्ताः अर्वाचीनाः आचार्याः। रामानुजाचार्यैः वेदार्थसङ्ग्रहे विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य आचार्यपरम्परा इत्थं प्रदर्शिता- बोधायन-टङ्क-द्रमिड-गुहदेव-कपर्दि-भारुचि-प्रभृत्यविगीतशिष्टपरिगृहीतपुरातनवेदवेदान्त-व्याख्यानसुव्यक्तार्थश्रुतिनिकरनिदर्शितोऽयं पन्थाः। विशिष्टाद्वैतवेदान्तदर्शनस्य निरूपणं बोधायनाचार्याणां ब्रह्मसूत्रवृत्तिम् अनुसृत्य क्रियते इति श्रीभाष्यस्य आदौ रामानुजाचार्यैः प्रतिज्ञातम्। यथा- भगवद्बोधायनकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुः। अतःतन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते (श्रीभाष्यम् १/१/१)।

अतः आचार्यपरम्परायां भगवान् बोधायनः विशिष्टं स्थानम् अलङ्करोति। एवं च विशिष्टाद्वैतसम्पदायस्य प्राचीनार्वाचीनाः आचार्याः स्मर्यन्ते यथा "नारायणः-लक्ष्मीः-विष्वक्सेनः-शठकोपः-बोपदेवः-नाथमुनिः-पुण्डरीकाक्षः-राममिश्रः-यामुनः-पूर्णाचार्यः-रामानुजः-रङ्गरामानुज-वेदान्तदेशिक" इति।

आळवाराभिधेयाः योगिनः तामिलभाषायां विशिष्टाद्वैतदर्शनं नाथमुनेः कालात् पूर्वं निरूपितवन्तः। अतः अस्मिन् सम्प्रदाये भक्तिमार्गस्थानां आळवाराभिधेयानां योगिनां विशिष्टं स्थानं वर्तते। एवं च आळवाराख्यानां योगिनाम्, अन्येषां नाथमुनिप्रभृतिनां स्थूलपरिचयः अधो निर्दिश्यते।

१६.२.२) द्वादश आळवारपुरुषाः

दक्षिणभारते आळवाराभिधेयाः योगिनः भागवतसंप्रदायस्य प्रवर्तकाः आसन्। एते भक्तिमार्गपोषकाः नित्यसूरयः इति प्रसिद्धाः। एतैः विशिष्टाद्वैतदर्शनं तमिळुभाषायाम् उपदिष्टम्। एतेषाम् उपदेशाः दिव्यप्रबन्धः (द्राविडवेदः) इति कथ्यते। द्वादश आळवारपुरुषाःसम्प्रदाये उल्लिखिताः। एतेषाम् आळवारयोगिनां जन्मदेशः भागवते निर्दिश्यते। यथा-

कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम्|
कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः।
क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः|
ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी। (भागवतम् ११.५.३८-४०)

एतेषां द्वादशानाम् आळवारपुरुषाणां तामिलनाम्ना सह संस्कृतनाम अपि अधः निर्दिश्यते।

संख्या	तमिळ नाम	संस्कृतनाम
०१.	पोयगै आळवार	सरयोगी
०२.	पोदत्ताळवार	-------
०३.	पेय आळवार	महद्योगी (भक्तिसारः)
०४.	नम्माळवार	शठकोपमुनिः
०५.	कुलशेखर आळवार	कुलशेखरः
०६.	पेरिय आळवार	विष्णुचित्तः
०७.	अण्डाळ	गोंदा
०८.	तोण्डरडिप्पोडि आळवार	विप्रनारायणः
०९.	तिरुप्पन आळवार	मुनिवाहनः (योगिवाहनः), लोकसारङ्गमुनिः
१०.	तिरुमगै आळवार	परकालः- (७५० AD)

११.	मधुरकवि आळवार	मधुरकविः
१२.	तिरुमळिशैपिरान् आळवार	----

१६.२.३) विशिष्टाद्वैतपरम्परायां ग्रन्थ-तत्कर्तृपरिचयः

	नाम	कालः	विरचितग्रन्थाः	विशेषः
१.	नाथमुनिः	८२३ ईशूत्तरम्	योगरहस्यम् (अनुपलब्धः) नयतत्त्वम् (अनुपलब्धः)	दिव्यप्रबन्धसंग्रहःचतुः सहस्रगीतिः(४०००)
२.	यामुनाचार्यः	९१७-१०४२ ईशूत्तरम्	आगमप्रामाण्यम्, महापुरुषनिर्णयः (अनुपलब्धः), आत्मसिद्धिः, ईश्वरसिद्धिः, संवित्सिद्धिः, गीतार्थसंग्रहः	नाथमुनिवर्याणां प्रपौत्रः। एतस्य शिष्यौ महापूर्ण-गोष्ठिपूर्णौ।
३.	रामानुजाचार्यः	१०१७-११३७ ईशूत्तरम्	श्रीभाष्यम् , गीताभाष्यम्, वेदार्थसंग्रहः, वेदान्तसारः, वेदान्तदीपः, शरणागतिगद्यम्, श्रीरङ्गगद्यम्, वैकुठगद्यम्	श्रीवत्साङ्कमिश्रः प्रियशिष्यः।
४.	श्रीवत्साङ्कमिश्रः (कूरेशः)	१०-११इशवीयाब्दम्	श्रीस्तवः, वैकुण्ठस्तवः, अतिमानुषस्तवः, सुन्दरबाहुस्तवः वरदराजस्तवः	श्रीभाष्यस्य लेखकः।
५.	वात्स्यवरदाचार्यः	१३ ईशूत्तरम्	प्रपन्नपारिजातम्, प्रमेयमाला, प्रमेयसारः, ज्ञानसारः, तत्त्वसारः, परतत्त्वनिर्णयः, श्रीभाष्यसंग्रहः	एतस्य प्रियशिष्यौ आत्रेयरामानुज-सुदर्शनभट्टारकौ।
६.	सुदर्शनभट्टारकः	१३५० ईशूत्तरम्	श्रुतप्रकाशिका (श्रीभाष्यव्याख्या) तात्पर्यदीपिका, श्रुतदीपिका, शुकपक्षीय (भागवतव्याख्या), श्रणागतिगद्यव्याख्या	
७.	वेङ्कटनाथाचार्यः (वेदान्तदेशिकः)	१२६८-१३६९ ईशूत्तरम्	तत्त्वटीका (श्रीभाष्यव्याख्या), तात्पर्यचन्द्रिका (गीताभाष्यव्याख्या), न्यायसिद्धाञ्जनम्, न्यायपरिशुद्धिः, सेश्वरमीमांसा,	तमिळुभाषायाम् अनेके प्रबन्धाः विरचिताः।

			सर्वार्थसिद्धिव्याख्योपेतः तत्त्वमुक्ताकलापः, अधिकरणसारावली, शतदूषणी, यादवाभ्युदयम्, हंससंदेशः, पादुकासहस्रम्, सङ्कल्पसूर्योदयः	
८.	महाचार्यः	१६ईशूत्तरम्	चण्डमारुतः (शतदूषणीव्याख्या), उपनिषत्मङ्गलदीपिका, तात्पर्यप्रकाशिका, विजयपञ्चकम् (अविद्या-परिकर-पाराशर्य-ब्रह्मविद्या-सद्विद्या),	
९.	रङ्गरामानुजाचार्यः	१६ ईशूत्तरम्	उपनिषद्भाष्यम्	
१०.	वाधूलश्रीनिवासाचार्यः	१७ ईशूत्तरम्	यतीन्द्रमतदीपिका, तत्त्वमार्ताण्डः	महाचार्याणां शिष्यः

१६.२.४) प्रमाणविचारः

प्रमाकरणं प्रमाणम् इति उच्यते। सर्वस्य ज्ञेयपदार्थस्य ज्ञानं प्रमाणाधीनं वर्तते। प्रमाणमेव ज्ञानद्वारम्। विशिष्टाद्वैतदर्शने त्रीणि प्रमाणानि अङ्गीकृतानि। तानि प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्दःच इति। एतेषां प्रमाणानां स्थूलपरिचयः अधः क्रियते।

१. प्रत्यक्षम्- साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् इति कथ्यते। प्रत्यक्षप्रमां प्रति असाधारणकारणम् एव साक्षात्कारिप्रमाकरणम्। तत्र प्रत्यक्षप्रमाया उत्पत्तिप्रकारः इत्थं वर्तते। "आत्मा मनसा संयुज्यते। मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन इति। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रक्रियानुसारं सर्वेषाम् इन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्वम् अङ्गीक्रियते। पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि अपि विषयसम्बन्धानि एव तद्विषयज्ञानम् उत्पादयन्ति। प्राप्यप्रकाशकारित्वं नाम इन्द्रियसन्निकृष्टविषयद्योतकत्वम् इति। इदं प्रत्यक्षं द्विविधम्। सविकल्पकप्रत्यक्षं निर्विकल्पकप्रत्यक्षं च इति। निर्विकल्पकप्रत्यक्षम् नाम द्रव्यगतस्य गुणसंस्थानादेः अविषयीकृतं प्राथमिकं पिण्डमात्रग्रहणम् (द्रव्यमात्रग्रहणम्) इति। द्रव्यगतं गुणसंस्थानादिकं विषयीकरोति यत् तदेव सविकल्पकप्रत्यक्षम् इति उच्यते।

अस्मिन् दर्शने सर्वमपि ज्ञानं यथार्थम् इति निर्णयः। ज्ञानस्य अयथार्थत्वं विशिष्टाद्वैतप्रक्रियायां न अनुमतम्। "यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतम्" (श्रीभाष्यम् १.१.१) इति रामानुजाचार्याः ज्ञानस्य यथार्थत्वमेव मन्यन्ते। अस्मिन् दर्शने यथार्थख्यातिः (सत्ख्यातिः) अङ्गीकृता। यथार्थख्यातिः अल्पाक्षरैः अधः व्याख्यायते।

यथार्थख्यातिः/सत्ख्यातिः

वेदोक्त-पञ्चीकरणप्रक्रियया सर्वस्मिन् वस्तुनि सर्वं वस्तु अनुगतम्। अतः "इदं रजतम्" इत्यत्रापि शुक्तौ रजतांशो वर्तते। इन्द्रियार्थसन्निकर्षे जाते शुक्तिकागत-रजतांशः गृहीतः, ततः व्यवहारः "इदं रजतम्" इति। ज्ञानस्य विषयः यदि बाध्यते तर्हि तस्य ज्ञानस्यापि भ्रमरूपत्वं (बाध्यत्वं) भवेत्। किन्तु ज्ञानविषयः "रजतं" तु पञ्चीकरणप्रक्रियया वर्तते एव। अतः "इदं रजतमिति" ज्ञानमपि यथार्थमेव ज्ञानविषयस्य सत्यत्वात्।

प्रश्नः- उत्तरकाले "नेदं रजतमिति" उत्पद्यमानं ज्ञानं, पूर्वोत्पन्नम् "इदं रजतमिति" ज्ञानं बाधते खलु।

समाधानम्- इदं रजतमिति ज्ञानेन वस्तुतः शुक्तिकायां विद्यमानस्य अल्पांशस्य एव ग्रहणं कृतम्। तदुत्तरकाले शुक्तिकायां विद्यमानः अधिकांशः गृहीतो भवति। एतेन उत्तरकाले उत्पद्यमानं "नेदं रजतमिति" ज्ञानं, पूर्वस्य "इदं रजतमिति" ज्ञानजन्य व्यवहारस्य बाधकं न तु ज्ञानबाधकम्।

अतः वस्तुनि अल्पांशग्रहणेन यो व्यवहारः सः भ्रमः, तदुत्तरकाले तद्वस्तुनि विद्यमान-अधिकांशग्रहणेन बाध्यते। अतः अल्पांशग्रहणजन्यव्यवहार एव भ्रमः, स एव बाध्यते। एवञ्च सर्वं ज्ञानं यथार्थमिति मतम्।

२. अनुमानम्- अनुमितेः करणम् अनुमानम्। धूमवह्न्योः व्याप्यव्यापकभावं ज्ञात्वा पर्वते वह्निप्रमितिः अनुमितिः इति उच्यते। तादृशवह्न्यनुमितेः करणमेव अनुमानम् इति उच्यते। अत्र अविनाभावसम्बन्ध एव व्याप्तिः। न्यूनदेशवर्तित्वं व्याप्यत्वम्, अधिकदेशवृत्तित्वं व्यापकत्वम् इति ज्ञेयम्। अनुमानप्रक्रियायां प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनाख्यानि पञ्च अवयवानि। इमानि पञ्च अवयवानि नियमेन अनुमितेः उत्पत्तौ न अपेक्षन्ते। क्वचिदेव अनुमितिज्ञानोत्पत्तौ पञ्च अपि अवयवानि अपेक्षितानि इति विशिष्टाद्वैतप्रक्रिया भवति।

३. शब्दः- अनाप्तैः अनुक्तं वाक्यं प्रमाणशब्देन अभिधीयते। अन्यशब्दः अप्रमाणम् इति कथ्यते। वेदाः अनाप्तैः प्रोक्ताः न भवन्ति। पुनश्च पौरुषेयाः ग्रन्थाः इतिहासपुराणादयः अपि अनाप्तैः अनुक्ताः एव भवन्ति। अतः पौरुषेयापौरुषेयरूपाः वेद-इतिहासपुराणादयः अस्मिन् दर्शने शब्दप्रमाणत्वेन अङ्गीक्रियन्ते। महाभारतगतं पञ्चरत्नं शब्दप्रमाणत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते। पञ्चरत्नं च यथा-

गीतासहस्रनामानि स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः।
गजेन्द्रमोक्षणं चैव पञ्चरत्नानि भारते। इति।

भागवतविष्णुपुराणयोः विशिष्टाद्वैतपरम्परायां परमं प्रामाण्यं भवति। आगमेषु पाञ्चरात्रसंहिता पौष्करसंहिता च प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते। आळवारयोगिभिः तामिलभाषायां विरचितः दिव्यप्रबन्धः अपि प्रमाणकोटौ अन्तर्भवति।

१६.२.५) तत्त्वत्रयविचारः

"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" (श्वे.उ १.१२) इति श्रुत्या विशिष्टाद्वैतवेदान्ते विशेषेण तत्त्वत्रयचिन्ता विहिता। तत्त्वं तु त्रिविधम्। चित् (जीवः),अचित् (प्रकृतिः/जगत्), चिदचिद्विशिष्टः ईश्वरः

(ब्रह्म)चेति। तत्र शेषत्वेन चिदचित्तत्त्वयोः परमात्मनि आश्रयः। परमात्मनः चिदचित्तत्त्वयोश्च अपृथग्भूतसम्बन्धः (अङ्गाङ्गिभावः) अङ्गीक्रियते। एतत् तत्त्वत्रयमपि सत्यरूपम्। तेषु चित्तत्त्वं विचार्यते।

चित्तत्त्वम् (जीवः)

परमात्मनः शरीरस्थानीयं (अंशरूपं) चित्तत्त्वमेव जीवः। तदुक्तं "अणुत्वे सति चेतनत्वं, स्वतःशेषत्वे सति चेतनत्वम्" (यतीन्द्रमतदीपिका) इति। जीवः चेतनस्वभावो भवति। अयं स्वयंप्रकाशः विद्यते। जीवस्य स्वाभाविककर्तृत्वम् अङ्गीक्रियते। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रक्रियायां जीवः अणुरूपः। तदुक्तं "एषोऽणुरात्मा" (मु.उ ३.१.९) इति। जीवः ज्ञानस्वरूपः इति अङ्गीकारः। जीवस्य परमात्मनः अधीनत्वम्, अंशत्वं च निरूप्यते। सः जीवः अस्वतन्त्रः कर्मानुसारं संसारचक्रे सञ्चरति। मुक्तात्मनः जीवस्य ज्ञानस्वरूपम् अन्यैः मुक्तात्मभिः समानत्वेन अङ्गीक्रियते। अस्मिन् दर्शने जीवः त्रिविधः इति निरूप्यते।

यथा-

१. बद्धः-अनादिकर्मपाशैः बद्धाः जीवाः देवमनुष्यादिना भिद्यन्ते।

२. मुक्तः-ये खलु कर्मपाशं विनाश्य प्रकृतिसम्बन्धमतीत्य ईश्वरसायुज्यमेव प्राप्नुवन्ति ते मुक्ताः।

३. नित्यः- न कदापि कर्मबन्धः, प्रकृतिसम्बन्धो वा वर्तते नित्यानाम्।

नित्याः न बद्धाः, नापि मुक्त्यपेक्षा तेषाम्। ईश्वराज्ञया नित्यविभूतिस्थाने वैकुण्ठे भगवतः नित्यसेवायां रताः।

"शेषः, गरुडः, विष्वक्सेनः, द्वादश आळवारपुरुषाः" नित्यसूरयः इति परम्परायां स्मृताः।

अचित्तत्त्वम् (प्रकृतिः/जगत्)

परमात्मनः शेषत्वेन अचित्तत्त्वम् अनुमतम्। इदम् अचित्तत्त्वं क्वचित्प्रकृतितत्त्वम् इति व्यवह्रियते। अचित्तत्त्वं जडरूपमिति सिद्धान्तः। इदं परमात्मनः अङ्गम् अस्वतन्त्रं च विद्यते। जीवस्य भोग्यत्वात् एव अस्वतन्त्रमिति व्यवहारः। अचित्तत्त्वं त्रिगुणात्मकं विद्यते। त्रिगुणं च सत्त्वरजस्तमांसि भवन्ति। इदं जडरूपम् अचित्तत्त्वं सत्यमिति विशिष्टाद्वैतदर्शनसिद्धान्तः भवति।

ईश्वरः (ब्रह्म)

चिदचिद्विशिष्टम् अद्वैतं तत्त्वम् एव ईश्वरः इति कथ्यते। परमात्मनि चिदचित्तत्त्वम् अपृथग्विशेषणसम्बन्धेन (अङ्गाङ्गिभावेन) नित्यमस्ति। ईश्वरः नित्यम् अनन्तकल्याणगुणगणः भवति। जडत्वानित्यत्वादि-हेयगुणवर्जितत्वात् निर्गुणोऽपि सः परमात्मा न निर्विशेषः इति विशिष्टाद्वैतप्रक्रिया विद्यते। उपनिषदि विद्यमानानां परमात्मनः निर्गुणबोधकवाक्यानां हेयगुणाभावबोधकतया प्रामाण्यम् अस्ति। परमात्मा सविशेषः सर्वदा। तत्सृष्टिरपि सविशेषा इति विशिष्टाद्वैतवेदान्तिनः मन्यन्ते। परमात्मनः

अभिन्ननिमित्तोपादानरूपं जगत्कारणत्वम् अङ्गीक्रियते। अर्थात् परमात्मा जगत्कार्यं प्रति उपादानकारणं सत् निमित्तकारणम् अपि भवति इति सिद्धान्तः। परमात्मनः सर्वतः स्वतन्त्रत्वात् लक्ष्मीः स्वेच्छया एव परमात्माधीना भवति इति तेषाम् अभ्युपगमः। भगवतः अनुग्रहशक्तिः, करुणाशक्तिः, स्वातन्त्रं च नित्यम् इति विशिष्टाद्वैतदार्शनिकाः निरूपयन्ति। ईश्वरः सर्वात्मकः, सर्वानुगतः, सर्वव्यापकः, देशकालवस्तुपरिच्छेदाभावात् अनन्तः च इति विशिष्टाद्वैतप्रक्रियायां साध्यते। भगवतः ज्ञानं, शक्तिः, सत्यानन्दादयश्च स्वरूपधर्माः सन्ति।

१६.२.६) बन्ध-मोक्षविचारः

अनादिकर्मवासनया जीवस्वरूपम् आवृतं विद्यते। जीवस्य कर्मनिमित्ततः प्रकृतिसम्बन्धादेव बन्धः भवति। बन्धः नाम परमात्मांशविस्मरणमेव। बद्धस्य जीवस्य कर्मबन्धनाशतः प्रकृतिसम्बन्धविरहो भवति। प्रकृतिसम्बन्धवियोगेन स्वरूपावस्थानं कैवल्यम् इति विशिष्टाद्वैतवेदान्तिनः निरूपयन्ति। किं नाम कैवल्यम् इति चेदुच्यते ज्ञानयोगेन चिन्मात्रस्वरूपावगतिः। कैवल्यं न परमार्थः किन्तु ईश्वरसायुज्यमेव मोक्षः, स एव परमपुरुषार्थः। सालोक्य-सामीप्य-सारूप्य-सायुज्याख्येषु ईश्वरसायुज्यमेव मोक्षः अन्यत्र मोक्षशब्दः गौणः। तदुक्तं .सालोक्याद्याः प्रभेदाः सायुज्यस्यैव तत्त्वात् तदितरविषये मोक्षशब्दस्तु भाक्तः" (तत्त्वमुक्ताकलापः) इति। अस्मिन् दर्शने मुक्तात्मपरमात्मनोः आनन्दानुभवे तारतम्यं न अङ्गीक्रियते। सायुज्याख्यायां परममुक्तौ मुक्ताः भगवतः शेषरूपत्वं प्राप्य, तत्सेवायां रताः। विशिष्टाद्वैतपरम्परायाम् ईश्वरसायुज्यमेव मुक्तिः। एतैः जीवन्मुक्तिः नाङ्गीकृता।

१६.२.७) मोक्षोपायविचारः

बद्धस्य जीवस्य मोक्षार्थं प्रकृष्टोपकारकमेव मोक्षोपायः। तद्द्विधा- सिद्धोपायः, साध्योपायः च।

परमात्मनः अनुग्रह एव जीवस्य मोक्षप्राप्तौ सिद्धोपायः इति उच्यते। अतः नित्यसिद्ध ईश्वर एव सिद्धोपायः। साध्योपायः नाम कर्मयोग-ज्ञानयोग-भक्तियोगाः, प्रपत्तिश्च। विशिष्टाद्वैतदर्शनदिशा भक्तिः प्रपत्तिश्च प्राधान्येन मोक्षोपायो भवति। तदुक्तं "भक्तिप्रपत्तिभ्यां प्रपन्न ईश्वर एव मोक्षं ददाति। अतस्तयोरेव मोक्षोपायत्वम्"- (यतीन्द्रमतदीपिका) इति। कर्मयोगज्ञानयोगयोः अविच्छिन्नभगवद्भक्त्युत्पत्तिमुखेन मोक्षोपायत्वम्। ज्ञानयोगेन तु जीवस्य स्वरूपावगतिः, जडप्रकृतितः आत्मनो भेदः, परमात्मनः शेषत्वमिति च विषयाः ज्ञायन्ते। ईश्वरशेषत्वेन स्वस्वरूपावगतिरेव ज्ञानयोगः इति कथ्यते।

भक्तिः-

भगवत्प्रीतिरूपं ज्ञानमेव भक्तिः। निष्कल्मष-निष्कारण-प्रीतिरूपज्ञानसन्ततिः भक्तिः इति व्याख्यायते। तदुक्तं-

"भक्तिः मुक्तेरुपायः श्रुतिशतविहितः सा च धीः प्रीतिरूपा"- (तत्वमुक्ताकलापः)।

"महनीयविषये प्रीतिः भक्तिः, प्रीत्यादयश्च ज्ञानविशेषाः"- (सर्वार्थसिद्धिव्याख्या) इति।

प्रपत्तिः-

विशिष्टाद्वैतदर्शने प्रपत्तिः स्वतन्त्रतया मोक्षोपायत्वेन निरूप्यते।

न्यासः,शरणागतिः,आत्मसमर्पणम्, आत्मनिक्षेपः चेति शब्दाः तात्पर्येण प्रपत्तिरूपमेवार्थं प्रपञ्चयन्ति।

अस्याः **प्रपत्तेः पञ्च अङ्गानि भवन्ति।** यथा-

१. अभिगमनम्-जपआदिभिः भगवदुपसर्पणम्।

२. उपादानम्-पूजाद्रव्यसंग्रहः।

३. इज्या-विष्णुपूजा।

४. स्वाध्यायः-आगमाध्ययनम्।

५. योगः-अष्टाङ्गयोगानुष्ठानम्।

मोक्षं मोक्षसाधनं वा सम्पादने "अहम् असमर्थः" इति निश्चित्य परिपूर्णश्रद्धया भगवति शरणागतिः एव प्रपत्तिः इति उच्यते। तदुक्तं-

अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम्।
तदेकोपायतायां च प्रपत्तिः शरणागतिः। (प्रपन्नपारिजातम्) इति।

विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायानुसारं भक्तिमार्गे तावद् त्रैवर्णिकानामेव अधिकारः। किन्तु प्रपत्तिमार्गे तु तारतम्यं विना सर्वेषामपि अधिकारः इति निरूप्यते। **प्रपत्तिः भक्तिमार्गात् भिद्यते।** भक्तिस्तु प्रारब्धकर्म विहाय अन्यत्सर्वं कर्मजातं नाशयति। प्रारब्धस्य भोगेनैव क्षयः भवति। किन्तु प्रपत्तिः सर्वविधकर्मणा सह प्रारब्धमपि नाशयतीति कारणात् "आशुमोक्षकारिणी" इत्युच्यते।

१६.३) निम्बार्काचार्यस्य द्वैताद्वैतदर्शनम्

१६.३.१) आचार्यस्य जीवनवृत्तान्तः

भक्तिवेदान्तस्य आचार्यः निम्बार्कः। वेदान्तपारिजातसौरभनामकभाष्यस्य प्रणेता निम्बर्काचार्यः। अस्य आचार्यस्य अपरं नाम निम्बादित्यः नियमानन्दाचार्यः च इति। सनत्कुमारशिष्यस्य नारदमुनेः शिष्यः निम्बार्कः। रामानुजात् परवर्तिकालिनः निम्बार्काचार्यः। जि. आर. भाण्डारकारस्य मते ११६२ इति अस्मिन् शतके पञ्चत्वं गतः निम्बार्कः। निम्बार्कः तेलेगुप्रदेशीयः आसीत्। पिता जगन्नाथः, माता सरस्वती। निम्बार्काचार्यस्य नामानुसारेण कालान्तरे जन्मस्थानस्य नाम जातं निम्बापुरम् इति। अधुना निम्बापुरस्य नाम नाईडुपत्तनम्। एका कथा प्रचलिता- कश्चन भिक्षार्थी निम्बार्काचार्यस्य गृहम् आगतवान्। भिक्षार्थी उक्तवान् यत् सूर्यास्ते सति भिक्षां न स्वीकरोमि। आचार्यस्य गृहे भोजनं सिद्धं नासीत्, साधनीयम् आसीत्। यावता भोजनं साध्यते तावता सूर्यः अस्तं गच्छेत् इत्यतः निम्बार्काचार्यः

मनसि कष्टम् अनुभूय भगवत्प्रार्थनां कृतवान्। तदा भगवान् सुदर्शनचक्रं स्थापितवान्। तच्चक्रं सूर्यवत् प्रकाशते। तद्दृष्ट्वा भिक्षार्थी भोजनं कृतवान्। अतः आचार्यस्य अपरं नाम नियमानन्दः। आचार्यः कृष्णभक्तः आसीत्। आचार्येण जीवनस्य अधिककालः मथुरां यापितः। एवम् आचार्यस्य जीवनवृत्तान्तः।

१६.३.२) द्वैताद्वैतसिद्धान्तस्य परिचयः

द्वैताद्वैतवादस्य प्रवर्तकः निम्बार्काचार्यः। अयं वादः अंशेन भेदाभेदवादः अपि वक्तुं शक्यते। निम्बार्कानुसारिणः कथयन्ति यत् अंशाशिसम्बन्धः भेदाभेदसम्बन्धः द्वैताद्वैतसम्बन्धः च समानार्थकः इति। षडङ्गवेदधर्ममीमांसाध्ययनात् परं वैराग्यवान् भगवत्प्रसादाकाङ्क्षी गुरुभक्तः मुमुक्षुः अस्मिन् शास्त्रे अधिकारी। अस्मिन् सिद्धान्ते भक्तेरुत्तमं स्थानं विद्यते। अत्र तत्त्वद्वयम् अस्ति। स्वतन्त्रम् अस्वतन्त्रं च इति। स्वतन्त्रं ब्रह्म। अस्वतन्त्रस्य भागद्वयम्– जीवः जडः च इति। जडस्य च भागत्रयम्– अप्राकृतं प्रकृतिः कालः च इति। द्वैताद्वैतवादिभिः जगद्ब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदाभेदसम्बन्धः स्वीकृतः। जीवब्रह्मणोः भेदाभेदौ जलतरङ्गवत् भवति। भेदाभेदप्रतिपादिका श्रुतयस्तावत् "यतो वै इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्ति अभिसंविशन्ति च" (तैत्तिरीयोपनिषत्) , "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छान्दोग्योपनिषत्) च इत्याद्याः। एते त्रिवृत्करणं स्वीकुर्वन्ति। एतेषां मते जीवः कर्ता भोक्ता नित्यः चैतन्यस्वरूपः अणुपरिमाणः ज्ञानस्वरूपः च। जीवः ब्रह्मणः अंशविशेषः इति एते अङ्गीकुर्वन्ति। जीवस्य चिद्रूपतायाः विस्मरणमेव अविद्या इति एतेषां सिद्धान्तः। कर्मणा चित्तशुद्धिः, चित्तशुद्ध्या अविद्यायाः निवारणं भवति। तस्मात् ज्ञानं प्रति कर्मणः सहकारिकारणत्वम् एते स्वीकुर्वन्ति। एते भक्तिं ध्यानम् उपासनां यज्ञदानादिकर्म ज्ञानसाधनत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति। एतेषां नये जीवस्य चिदात्मनि अवस्थानम् एव मुक्तिः। प्रारब्धकर्मणः भोगेन एव क्षयः भवति। जीवः मुक्त्यवस्थायामपि ब्रह्मणः अंशरूपेण तिष्ठति। जीवानां कर्मफलदाता ब्रह्मैव। परमेश्वरस्य षडैश्वर्यमस्ति। ज्ञानं शक्तिः बलं वीर्यं तेजः ऐश्वर्यं चेति। अत्र अवतारत्रयम् अस्ति। गुणावतारः पुरुषावतारः लीलावतारः च इति। ब्रह्मा विष्णुः महेश्वरः चेति त्रयः गुणावताराः सन्ति। स्वरूपावतारः आवेशावतारः शक्त्यांशावतारः च इति लीलावतारस्य भागत्रयम्। अपि च अस्मिन् सिद्धान्ते रामः नृसिंहः कृष्णः च इति पूर्णावताररूपेण प्रसिद्धाः। मत्स्यः वामनः कुर्मः वराहः च इति स्वरूपावताररूपेण प्रसिद्धाः सन्ति। परशुरामः सनत्कुमारः नारदः कपिलः च इति चत्वारः शक्त्यांशावताराः भवन्ति। एतेषां मते ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वव्यापी सर्वशक्तिमान् सर्वनियन्ता च भवति। अत्र "यतो वै इमानि भूतानि जायन्ते" (तैत्तिरीयोपनिषत्), "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" च इत्याद्याः श्रुतयः ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे प्रमाणमिति एते स्वीकुर्वन्ति। एतेषां मते अक्षरः ईश्वरः जीवः जगत् चेति चतुष्टयेन रूपेण ब्रह्म पूर्णम् अस्ति।

१६.४) मध्वाचार्यस्य द्वैतवेदान्तदर्शनम्

मध्वाचार्याणां दार्शनिकचिन्तनपद्धतिः द्वैतदर्शनम् इति प्रसिद्धम्। द्वैतवेदान्तदर्शने परमात्मा स्वतन्त्रतत्त्वम्। तदधीनाः जीवजडपदार्थाः अस्वतन्त्राः। एवं च जीवो वा जडप्रपञ्चो वा तत्त्वतः परमात्मनः

भिद्यते। भेदः एव सत्यः इति अस्य दर्शनस्य परमार्थः। इदमेव स्वतन्त्रम् अस्वतन्त्रम् इति द्विधा विभज्य द्वैतदर्शनं प्रवर्तते। स्वतन्त्रं तत्त्वं भगवान् विष्णुरेव। अस्वतन्त्रं तत्त्वं भावाभावमुखेन पुनः द्विधा विभज्यते। तत्र भावपदार्थः चेतनः, अभावपदार्थः अचेतनप्रपञ्चः इति पदार्थविभागः भवति। तदुक्तं-

"स्वतन्तम् अस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते।
स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुः भावाभावौ द्विधेतरत् (तत्त्वसंख्यानम्, श्लोकः-१)" इति।

द्वैतवेदान्तदर्शनस्य सारः इत्थं भवति। यथा-

१) श्रीमन्नारायणः एव सर्वोत्तमः।

२) जगत् परमार्थतः सत्यम्।

३) जीवः परमात्मनः भिन्नः।

४) सर्वे जीवाः भगवतः दासाः।

५) जीवेषु परस्परं तारतम्यं नित्यम्।

६) भक्तिः एव मोक्षोपायः।

द्वैतवेदान्तदर्शने भेदः पारमार्थिकः इति निरूप्यते। भेदो नाम तदितरेभ्यः विलक्षणपदार्थस्वरूपत्वम्। स च पञ्चधा सर्वासु अवस्थासु नित्यत्वेन भवति। तत्र जीवेश्वरयोः भेदः, जीवजीवयोः भेदः, जडजीवयोः भेदः, जडेश्वरयोः भेदः, जडजडयोः भेदः इति भेदस्य पञ्चप्रकाराः सन्ति। एते पञ्च भेदाः सर्वासु अवस्थासु नित्याः। एतेषु भेदेषु जीवेश्वरयोः भेदः एव मुख्यः भवति। अतः अयं जीवेश्वयोः भेद एव द्वैतदर्शनस्य मुख्यं प्रमेयम् इति परिगण्यते।

१६.४.१) प्रपञ्चसत्यत्वविचारः

द्वैतमते मुक्तौ अपि जीवस्य तारतम्यम् अस्वातन्त्र्यं च अङ्गीकृतम्। प्रपञ्चसृष्टिः भगवतः लीलाकार्यम् इति माध्वसिद्धान्तः। अतः त्रिषु कालेषु अपि प्रपञ्चः सत्यः, विष्णोः वशे स्थितः इति कथ्यते। प्रलयकाले अपि प्रपञ्चः तात्त्विकरूपेण न लीयते। किन्तु कृत्स्नं ब्रह्माण्डं विष्णौ सूक्ष्मरूपेण अवस्थितम् इति सिद्धान्तसारः।

१६.४.२) प्रमाणविचारः

प्रमेयस्य स्वरूपबोधाय प्रमाणानि निरूपितानि दार्शनिकैः। येन यथार्थवस्तुस्वरूपं गृह्यते तत् प्रमाणं भवति। तत् च प्रमाणं प्राधान्येन द्विधा भिद्यते। केवलप्रमाणम् अनुप्रमाणम् इति च। प्रमेयस्य यथार्थविज्ञानं केवलप्रमाणमिति कथ्यते। ज्ञानसाधनानि इन्द्रियाणि, युक्ति–आगमाश्च अनुप्रमाणमिति व्यवह्रियते। इदम् अनुप्रमाणं प्रत्यक्ष–अनुमान–आगमाः चेति त्रिधा पुनः विभज्यते। तत्र दोषविरहितः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः एव प्रत्यक्षम्। दोषरहिता युक्तिरनुमानमिति प्रोक्तम्। अनुमानं स्वार्थ–परार्थेति द्विधा भिद्यते। परोपदेशम् अनपेक्ष्य एव विषयावबोधाय कृतं युक्ति–अनुमानम् एव स्वार्थानुमानम् इति वक्तुं

शक्यम्। परं प्रति बोधयितुं प्रयुक्ता युक्तिः परार्थानुमानम् इति प्रसिद्धम्। परार्थानुमाने पञ्च अवयवाः भवेयुः इति न्यायविदः वदन्ति। किन्तु पञ्च अपि अवयवाः नियमेन परार्थानुमानप्रयोजकाः इति द्वैतवेदान्तप्रक्रियायां नाङ्गीक्रियते।

निर्दुष्टं वाक्यम् आगमः इति व्यपदिश्यते। आकाङ्क्षा–योग्यता–सन्निधिसहितः पदसमूहः एव वाक्यमिति प्रोक्तम्। इदं वाक्यं पौरुषेय–अपौरुषेयमुखेन द्विधा विभज्यते। ऋषिभिः योगबुद्ध्या साक्षात्कृतः शब्दराशिः अपौरुषेयः आगमः भवति। पुरुषबुद्ध्या विरचितानि वाक्यानि पौरुषेय–आगमः इति कथ्यते। एवं च द्वैतवेदान्तानुगुणं ज्ञेयपदार्थानां यथार्थज्ञानोत्पत्तौ त्रीणि प्रमाणानि भवन्ति।

१६.४.३) विष्णुतत्त्वम्

द्वैतवेदान्तसम्प्रदाये विष्णोः एव सर्वोत्तमत्वम् अङ्गीक्रियते। सर्वेषाम् आगमानां विष्णुतत्त्वे एव महत्तात्पर्यम् अस्ति। विष्णुरेव ब्रह्मशब्देन कथ्यते। स एव सर्वाधिकः, अखिलदोषवर्जितः, सकलकल्याणगुणपूर्णः, सर्वेश्वरः इत्येवम् उपवर्णितम्। विष्णुरेव मोक्षं प्रत्यपि कारणम्। अस्मिन् सम्प्रदाये विष्णोः जगन्निमित्तकारणत्वम् अङ्गीकृतम्। लक्ष्मीः जगतः उपादानकारणं भवति। एषा लक्ष्मीः विष्णोः अधीना भवति। लक्ष्मीः विष्णोः सङ्कल्पानुसारं जडप्रकृतेः सृष्टि–स्थिति–लयकार्येषु सहकरोति। एतादृशं लक्ष्मीतत्त्वं स्ववशे संस्थाप्य विष्णुः जीवजडपदार्थयोः अन्तर्यामि भवति इति सिद्धान्तः।

१६.४.४) जीवस्वरूपम्

द्वैतदर्शनानुसारं भगवतः नारायणात् भिन्नः सूक्ष्मः चेतनः एव जीवः भवति। सकलमङ्गलगुणाः जीवे वर्तन्ते। किन्तु ते गुणाः सर्वेषु जीवेषु स्फुटम् अभिव्यक्ताः न भवन्ति। भगवतः यथार्थज्ञानाभावात् जीवः इह संसारे जननमरणचक्रपतितः वर्तते। लिङ्गशरीरान्तःस्थितः चिदानन्दमयः जीवः भवति। अयं जीवगणः तारतम्यविशिष्टः इति सिद्धान्तः। सात्त्विक–राजसिक–तामसिकभेदेन त्रिधा जीवः भिद्यते। देवादयः सात्त्विकजीवगणे अन्तर्भवन्ति। एते स्वरूपतः एव विष्णुभक्ताः, कालक्रमेण वैकुण्ठं प्राप्नुवन्ति। मनुष्याः राजसजीवगणे अन्तर्भवन्ति। एते स्वभावानुसारं भू–स्वर्ग–नरकलोकेषु सञ्चरन्तः नित्यसंसारिणो भवन्ति। अधर्ममार्गप्रवृत्ताः मनुष्याः राक्षसाः च तामसजीवगणे अन्तर्भवन्ति। एते सर्वे अपि जीवाः प्रकृतिसम्बन्धात् बद्धाः। रागद्वेषादिसंसर्गतः विषयभोगेषु प्रवृत्ताः। अस्वातन्त्र्यम्, अनेकत्वम्, अणुरूपत्वं च जीवलक्षणम् इति माध्ववेदान्तप्रक्रिया भवति।

१६.४.५) मोक्षसाधनम्

बद्धः जीवः स्वस्वरूपावगतिं प्रति मोक्षसाधनेषु यत्नं कुर्यात्। द्वैतमतानुसारं चत्वारि मोक्षसाधनानि भवन्ति। विषयवैराग्यम्, सत्कर्माचरणम्, ब्रह्मविचारः, भगवद्भक्तिः च इति। विषयसुखम् अनुभूय, तदनित्यत्वं तदसुखत्वं च ज्ञात्वा तत्र विरक्तिरेव विषयवैराग्यमिति कथ्यते। शास्त्रोक्तप्रकारेण नित्यनैमित्तिककर्माचरणं मोक्षसाधनं भवति। शास्त्रचिन्तनम्, श्रवणमनननिदिध्यासनानि च ब्रह्मविचाररूपं

मोक्षसाधनं स्यात्। भगवतः अनुग्रहप्राप्तये तस्मिन् परमेश्वरे अविच्छिन्ना प्रीतिः भक्तिः इति उच्यते। भक्त्या एव नारायणः सम्प्रीतो भवति। अतः भक्तिरेव मुक्तिं प्रति परमसाधनम्। सा च भक्तिः ज्ञानपूर्विका भवेत्। नारायणः एव सर्वोत्तमः इति भगवति या सुदृढा प्रीतिः सा भक्तिशब्दवाच्या भवति। श्रवणमननादिभिः सम्पन्नं ज्ञानं भगवति भक्तिम् उत्पादयति। अतः नैजसुखानुभूतिरूपां मुक्तिं प्रति शुद्धभक्तिरेव परमोपायः इति द्वैतवेदान्तदर्शनस्य सिद्धान्तः।

१६.४.६) मुक्तिस्वरूपम्

अन्यथास्थितिं विहाय स्वरूपस्थितिप्राप्तिरेव मुक्तिः। जीवः स्वस्य स्वरूपज्ञानं विस्मृत्य संसारासक्तः दुःखम् अनुभवति। तत्र अविद्या एव बन्धकारणम्। तस्याः अविद्यायाः निवृत्त्या जीवस्य स्वरूपानन्दाविर्भावः भवति। अतः मुक्तिर्नाम नैजसुखानुभूतिरेव। सा च मुक्तिः चतुर्धा विभज्यते। भगवतः सन्निधौ एव तस्य अविच्छिन्नदर्शनमेव सालोक्यमुक्तिरिति व्यपदेशः भवति। उपासनादिभिः भगवतः सन्निकृष्टदेशप्राप्तिः सामीप्यमुक्तिरिति कथ्यते। भगवतः इव शङ्खचक्रादिभिः सहितत्त्वं सारूप्यमुक्तिरिति उच्यते। भगवति नारायणे एव आश्रयपूर्वकम् आनन्दानुभवः सायुज्यमुक्तिरिति उपदिष्टम्।

१६.५) श्रीकण्ठाचार्यस्य शैवविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

आचार्यः श्रीकण्ठः ब्रह्मसूत्रोपरि एकं भाष्यं विरचितवान्। एतत् भाष्यं श्रीकण्ठभाष्यनाम्ना प्रसिद्धम्। अस्मिन् भाष्ये प्रतिपादितः मतवादः शैवविशिष्टाद्वैतवादः कथ्यते।

१६.५.१) ब्रह्मस्वरूपम्

जगतः जन्म स्थितिः प्रलयः आवरणं (जीवस्य नित्यसिद्धं ज्ञानं क्रियाशक्तेश्च आवरणरूपं बन्धनम्) अनुग्रहः (मुक्तिप्रदानम्) चेति पञ्चकृत्यानि यस्मात् जातम्, यत् च चिदचित्प्रपञ्चाकारेण परिणामिपरमशक्तिविशिष्टम्, सर्वेषां च शास्त्राणां तात्पर्यविषयीभूतम्, भवशिवादिनाम्ना प्रकाशितम्, सर्वकलङ्करहितं निरतिशयज्ञानानन्दमहिमायुक्तं च, तादृशम् शिवतत्त्वमेव परं ब्रह्म। अस्मिन् दर्शने तस्य शिवतत्त्वस्य ब्रह्मणः बहुनि नामानि सन्ति। तेषु प्रसिद्धानि भवन्ति–

१) सर्वत्र सदा विराजमानत्वात् अयं भवः इति कथ्यते।

२) सर्वसंहारकत्वात् अयं शर्वः इति भण्यते।

३) निरुपाधिकपरमैश्वर्यविशिष्टत्वात् अयं ईशानः इति उच्यते।

४) ब्रह्मादिस्थावरान्तचेतनाचेतनानां स्वामित्वात् अयं पशुपतिः गद्यते।

५) संसारतापस्य दाहकत्वात् अयं रुद्रः कथ्यते।

६) नियामकरूपेण सर्वचेतनानां भयहेतुत्वात् अयं भीमः उच्यते।

७) स्वमहिमायामेव प्रकाशितत्वात् अयं महादेवः निगद्यते।

८) अशेषकल्याणगुणयुक्तत्वात् अयं शिवः भण्यते।

९) अखिलजगतः शासकत्वात् अयं परमेश्वरः कथ्यते।

१०) सुखस्वरूपत्वात् अयं शम्भुः इति अभिधीयते।

१६.५.२) जगत्स्वरूपम्

चिदचित्प्रपञ्चाकारपरमशक्तिविशिष्टः परमेश्वरः अस्य जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्। परमेश्वरः चित्तत्त्वम् अचित्तत्त्वं च स्वस्मात् विभज्य प्रपञ्चाकारेण परिणतः। परमेश्वरस्य चित्तत्त्वं साक्षात्प्रपञ्चरूपेण परिणतम्। अस्य चित्तत्त्वस्य अपरं नाम चिदम्बरः चिदाकाशः चेति। चिदाकाशः परमेश्वरस्य शरीरभूतो भवति। 'आकाशशरीरं ब्रह्म' (तैत्तिरीयोपनिषत्-१/६/२), 'आकाशः ह वै नामरूपयोः निर्वहिता' (छान्दोग्योपनिषत्- ८/१४/१) चेत्याद्याः श्रुतयः अत्र प्रमाणानि इति शैवविशिष्टाद्वैतिनः कथयन्ति। अस्याः चित्-शक्तेः नामानि भवन्ति- प्रज्ञा ज्ञानशक्तिः परमप्रकृतिः माया महामाया पराशक्तिः परमसत्ता परमाकाशः उमा अम्बिका च इत्यादीनि। एषा चित्-शक्तिः इच्छात्मिका ज्ञानात्मिका क्रियात्मिका च भवति। परमेश्वराधिष्ठितात् अव्यक्तात् आकाशः, आकाशविशिष्टात् परमेश्वरात् वायुः, आकाशवायुविशिष्टात् परमेश्वरात् तेजः, आकाशवायुतेजोविशिष्टात् परमेश्वरात् आपः, आकाशवायुतेजअब्विशिष्टात् परमेश्वरात् पृथिवी च उत्पन्ना।

१६.५.३) जीवस्वरूपम्

अनादिकालात् अज्ञानोत्थसंस्कारैः विधृतेषु विचित्रकर्मफलभोगानुकूलेषु देवतिर्यगादिशरीरेषु च प्रविष्टः, जन्ममृत्योः च अधीनः, अनन्ततापसहिष्णुः, चेतनः, शिवप्रसादेन च प्राप्तः शिवसमः निरतिशयः ज्ञानानन्दस्वरूपः जीवः भवति। मुक्तिदशायां परमेश्वरापन्नः नित्यः जीवः बाह्यकरणनिरपेक्षः सन् मनसा निरतिशयस्वरूपानन्दम् अनुभवति। जीवः अणुरूपः, परमेश्वरस्य च अंशविशेषः।

१६.५.४) मोक्षस्वरूपं मोक्षोपायः च

अस्मिन् शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने यद्यपि जीवः शिवाख्यपरब्रह्मणः भिन्नः तथापि 'अहं ब्रह्मास्मि', 'शिवोऽमस्मि' च इत्येवं शिवाद्यभेदभावनया पशुभावे निवृत्ते सति 'अहं नित्यः निरतिशयः आनन्दस्वरूपः साक्षिस्वरूपः निष्कलङ्कः शिवः अस्मि' इत्येवं सगुणब्रह्मरूपशिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिः। अस्मिन् मते ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः एव मोक्षं प्रति साधनम्। ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः इत्यत्र ज्ञानं नाम उपासनं निदिध्यासनं च।

१६.६) श्रीपतेः वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

वीरशैवविशिष्टाद्वैतं शक्तिविशिष्टाद्वैतम्, विशेषाद्वैतं चेति प्रसिद्धमस्ति। इदं दर्शनं भारतीयशैवदर्शनपरम्परायां विशिष्टं स्थानं भजते। श्रीपतिपण्डितप्रवरैः विरचितेन श्रीकरब्रह्मसूत्रभाष्येण इदं दर्शनं चतुर्दशे शतके प्रवर्धितम्। शक्तिविशिष्टाद्वैतं प्राधान्येन पदार्थत्रयं वर्णयति। पतिः, पशुः, पाशश्चेति पदार्थाः। अस्मिन् सिद्धान्ते परं ब्रह्म एव पतिशब्दवाच्यं भवति। चिदचिद्विशिष्टः पतिः इति

दर्शनस्य सारः। पशुशब्दवाच्यः जीवः शिवस्य अंशः वर्तते। शक्तिविशिष्टं जगत् एव पाशशब्देन उच्यते। तदिदं जगत् परमार्थतः सत्यम्। शिवांशः जीवः मुक्तिकाले शिवसायुज्यं प्राप्नोति इति अस्य दर्शनस्य परमतात्पर्यम्। अस्मिन् दर्शने शिवशक्त्योः, जीवेश्वरयोः च भेदाभेदः (द्वैताद्वैतम्) अङ्गीकृतः। अयं जीवेश्वरयोः भेदाभेदः न काल्पनिकः, किन्तु पारमार्थिकः एव भवति।

१६.६.१) पशुपतिपाशस्वरूपम्

अस्मिन् वीरशैवदर्शने पशुशब्देन जीवः अभिधीयते। अयं जीवः शिवस्य अंशः, परमात्मनः शक्तिविशिष्टः च भवति इति सिद्धान्तस्य आशयः। वीरशैवदर्शने पतिः नाम परं ब्रह्म एव भवति। एकमेवाद्वितीयं सच्चिदानन्दं शिवतत्त्वमेव परं ब्रह्म इति अभिधीयते। इदमेव शिवतत्त्वं सर्वस्य सृष्टिस्थितिलयं प्रति कारणम् इति वदन्ति। शेरते अस्मिन् भुवनानि इति शिवः इति व्युत्पत्त्या सकललोकानाम् आश्रयः शिवतत्त्वम् इति गम्यते। एतदेव परशिवतत्त्वं शिवागमाः लिङ्गशब्देन व्यपदिशन्ति। परमात्मनः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य स्फुरणमेव विमर्शशक्तिः भवति। परमात्मा विमर्शशक्त्या एव जगतः सृष्टिस्थितिलयकारणं भवति। एषा विमर्शशक्तिः सर्वेषु पदार्थेषु व्याप्ता भवति। अतः समग्रं जगत् यथा शिवमयं तथा शक्तिविशिष्टम् अपि वर्तते इति शक्तिविशिष्टाद्वैतिनः वदन्ति। कृत्स्नं जगत् एव पाशशब्देन अस्मिन् दर्शने अभिधीयते। पाशः शक्तिविशिष्टः परमात्मनः परिणामरूपश्च वर्तते। अस्मिन् विशेषाद्वैतदर्शने जगत् सत्यत्वेन अभ्युपगम्यते। सुवर्णकुण्डलम् इत्यत्र उपादानकारणस्य सुवर्णस्य तत्त्वतः नाशं विना भिन्नं कुण्डलम् उत्पद्यते। तत्र सुवर्णस्य कुण्डलरूपेण परिणामः अविकृतपरिणामः इति कथ्यते। एवमेव परमात्मा स्वशक्त्यंशेन जगतः उपादानकारणम्, स्वांशेन निमित्तकारणं च भवति। अतः वीरशैवदर्शने जगद्रूपकार्यं प्रति शिवस्य अभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् अङ्गीकृतम्। इदं जगत् शक्तिविशिष्टब्रह्मपरिणामः। अतः जगत् अपि शक्तिविशिष्टमेव स्यात्। शक्तिरहितः न कश्चित् पदार्थः विद्यते। पाशरूपम् इदं जगत् सत्यमेव, न मिथ्या इति वीरशैवदर्शनस्य सारः।

१६.६.२) प्रमाणस्वरूपम्

वीरशैवदर्शने त्रीणि प्रमाणानि अङ्गीकृतानि। प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमः चेति तानि त्रीणि प्रमाणानि। संशयविपरीतज्ञानविरहिता ज्ञानशक्तिरेव प्रत्यक्षमिति वदन्ति। दृढव्याप्तिज्ञानेन परोक्षार्थावबोधकं प्रमाणम् अनुमानम् इति उच्यते। वेदाः शैवागमाः आप्तवाक्यं च आगमप्रमाणत्वेन अङ्गीकारो भवति।

१६.६.३) मोक्षस्वरूपम्

वीरशैवदर्शनानुसारं परं ब्रह्म लिङ्गम् अङ्गम् इति च भासते। अङ्गं नाम जीवात्मा, लिङ्गत्वेन परशिवः एव कथ्यते। लिङ्गगता शक्तिः अङ्गरूपे जीवात्मनि भक्तिरूपेण निवसति। शक्तिभक्त्योः अनयोः एकत्वमेव लिङ्गाङ्गसायुज्यम् इति व्यवह्रियते। लिङ्गाङ्गयोः शिवजीवयोः सायुज्यमेव वीरशैवदर्शने मोक्षः इति प्रोक्तम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. विशिष्टाद्वैतदर्शने कति प्रमाणानि अङ्गीक्रियन्ते।

२. विशिष्टाद्वैतदर्शने भक्तिः नाम का।

३. विशिष्टाद्वैतदर्शने प्रपत्तिः नाम का।

४. विशिष्टाद्वैतदर्शने त्रितयं सत्यं किम्।

५. विशिष्टाद्वैतदर्शने भगवान् कीदृशो भवति।

६. विशिष्टाद्वैतदर्शने जीवस्य कति भेदाः।

७. विशिष्टाद्वैतदर्शने प्रत्यक्षं नाम किम्।

८. द्वैताद्वैतवादस्य प्रवर्तकः कः।

९. द्वैताद्वैतवादे प्राधान्येन कति अवताराः, के च ते।

१०. विशिष्टाद्वैतदर्शने मुक्तिः नाम किम्।

११. शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने जीवः कीदृशो भवति।

१२. वीरशैवदर्शने पतिः नाम किम्।

१३. वीरशैवदर्शने कति प्रमाणानि सन्ति।

१४. वीरशैवदर्शनस्य सारः कः।

१५. वीरशैवदर्शने परं ब्रह्म कीदृशो भवति।

१६. द्वैतवेदान्तदर्शने स्वतन्त्रः कः भवति।

१७. द्वैतवेदान्तदर्शनस्य परमार्थः कः।

पाठसारः

विशिष्टाद्वैतवेदान्ते विशेषेण तत्त्वत्रयचिन्ता विहिता। चित् (जीवः),अचित् (प्रकृतिः/जगत्), चिदचिद्विशिष्टः ईश्वरः (ब्रह्म)चेति तत्त्वत्रयम्। तत्र शेषत्वेन चिदचित्तत्त्वयोः परमात्मनि आश्रयः। परमात्मनः चिदचित्तत्त्वयोश्च अपृथग्भूतसम्बन्धः अङ्गीक्रियते। एतत् तत्त्वत्रयमपि सत्यरूपम्।

द्वैताद्वैतदर्शने जीवः कर्ता भोक्ता नित्यः चैतन्यस्वरूपः अणुपरिमाणः ज्ञानस्वरूपः च। जीवः ब्रह्मणः अंशविशेषः इति एते अङ्गीकुर्वन्ति। जीवस्य चिद्रूपतायाः विस्मरणमेव अविद्या इति एतेषां सिद्धान्तः। द्वैताद्वैतदर्शने जीवस्य चिदात्मनि अवस्थानम् एव मुक्तिः। प्रारब्धकर्मणः भोगेन एव क्षयः भवति। जीवः मुक्त्यवस्थायामपि ब्रह्मणः अंशरूपेण तिष्ठति।

द्वैतवेदान्तदर्शने परमात्मा स्वतन्त्रः भवति। तदधीनाः जीवजडपदार्थाः अस्वतन्त्राः। एवं च जीवो वा जडप्रपञ्चो वा तत्त्वतः परमात्मनः भिद्यते। भेदः एव सत्यः इति अस्य दर्शनस्य परमार्थः। स्वतन्त्रम् अस्वतन्त्रम् इति द्विधा विभज्य द्वैतदर्शनं प्रवर्तते। स्वतन्त्रं तत्त्वं भगवान् विष्णुरेव।

शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने शिवतत्त्वमेव परं ब्रह्म। चिदचित्प्रपञ्चाकारपरमशक्तिविशिष्टः परमेश्वरः अस्य जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्। चिदाकाशः परमेश्वरस्य शरीरभूतो भवति। मुक्तिदशायां परमेश्वरापन्नः नित्यः जीवः बाह्यकरणनिरपेक्षः सन् मनसा निरतिशयस्वरूपानन्दम् अनुभवति। 'अहं नित्यः निरतिशयः आनन्दस्वरूपः साक्षिस्वरूपः निष्कलङ्कः शिवः अस्मि' इत्येवं सगुणब्रह्मरूपशिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिः। अस्मिन् मते ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः मोक्षं प्रति साधनम्।

वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शनं प्राधान्येन पदार्थत्रयं वर्णयति। पतिः, पशुः, पाशश्चेति पदार्थाः। अस्मिन् सिद्धान्ते परं ब्रह्म एव पतिशब्दवाच्यं भवति। चिदचिद्विशिष्टः पतिः इति दर्शनस्य सारः। पशुशब्दवाच्यः जीवः शिवस्य अंशः वर्तते। शक्तिविशिष्टं जगत् एव पाशशब्देन उच्यते। तदिदं जगत् परमार्थतः सत्यम्। शिवांशः जीवः मुक्तिकाले शिवसायुज्यं प्राप्नोति इति अस्य दर्शनस्य परमतात्पर्यम्। अस्मिन् दर्शने शिवशक्त्योः, जीवेश्वरयोः च भेदाभेदः (द्वैताद्वैतम्) अङ्गीकृतः। अयं जीवेश्वरयोः भेदाभेदः न काल्पनिकः, किन्तु पारमार्थिकः एव भवति।

पाठे अधिगताः विषयाः

- विशिष्टाद्वैतदर्शने ब्रह्म जीवः जगत् चेति त्रितयं सत्यं भवति।
- विशिष्टाद्वैतदर्शने भगवत्कृपया एव मुक्तिः भवति।
- सिद्धोपायः साध्योपायः चेति विशिष्टाद्वैतदर्शने मोक्षोपायः द्विविधः।
- ईश्वरः चिदचिद्विशिष्टः इति रामानुजदर्शनस्य मतम्।
- जगज्जीवौ परमात्मनः शरीरभूतौ इति विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य सिद्धान्तः।
- प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्दः चेति त्रीणि प्रमाणानि विशिष्टाद्वैतवादिनः स्वीकुर्वन्ति।
- विशिष्टाद्वैतिनः सत्ख्यातिवादिनः भवन्ति।
- द्वैताद्वैतवादे ईश्वरः स्वाभाविकगुणशक्त्यादियुक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् च भवति।
- द्वैताद्वैतवादे जीवस्य चिद्रूपतायाः विस्मरणमेव अविद्या।
- द्वैताद्वैतवादे जीवब्रह्मणोः भेदाभेदौ जलतरङ्गवत् स्तः।
- द्वैताद्वैतवादे प्राधान्येन अवतारत्रयं विद्यते।
- वीरशैवदर्शने अङ्गं नाम जीवात्मा, लिङ्गत्वेन परशिवः एव कथ्यते।
- पाशरूपम् इदं जगत् सत्यमेव, न मिथ्या इति वीरशैवदर्शनस्य सारः।

- वीरशैवदर्शने वीरशैवदर्शने पतिः नाम परं ब्रह्म एव भवति।
- वीरशैवदर्शने एकमेवाद्वितीयं सच्चिदानन्दं शिवतत्त्वमेव परं ब्रह्म इति अभिधीयते।
- शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने शिवतत्त्वमेव परं ब्रह्म।
- शैवविशिष्टाद्वैतदर्शने 'अहं नित्यः निरतिशयः आनन्दस्वरूपः साक्षिस्वरूपः निष्कलङ्कः शिवः अस्मि' इत्येवं सगुणब्रह्मरूपशिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिः।
- द्वैतवेदान्तदर्शने जीवो वा जडप्रपञ्चो वा तत्त्वतः परमात्मनः भिद्यते।
- द्वैतवेदान्तदर्शने भेदः एव सत्यः इति अस्य दर्शनस्य परमार्थः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. विशिष्टाद्वैतदर्शने मोक्षस्वरूपं किम्।

२. विशिष्टाद्वैतदर्शने प्रत्यक्षस्य स्वरूपं किम्।

३. विशिष्टाद्वैतदर्शने बन्धस्य स्वरूपं लिखतु।

४. सिद्धोपायं साध्योपायं च विशिष्टाद्वैतदर्शनदिशा व्याख्यात।

५. ईश्वरस्वरूपं विशिष्टाद्वैतदर्शनदिशा आलोच्यताम्।

६. भक्तेः स्वरूपं विशिष्टाद्वैतदर्शनदिशा प्रतिपाद्यताम्।

७. विशिष्टाद्वैतदर्शनानुसारेण शब्दप्रमाणं विवृणुत।

८. विशिष्टाद्वैतदर्शनदिशा यथार्थख्यातिम् आलोचय।

९. द्वैताद्वैतवाददिशा कति अवताराः, के च ते।

१०. द्वैताद्वैतवाददिशा अविद्या नाम का।

११. द्वैताद्वैतवाददिशा गुणावताराः के भवन्ति।

१२. द्वैताद्वैतवाददिशा भगवान् कीदृशो भवति।

१३. द्वैताद्वैतवाददिशा जीवः कीदृशो भवति।

१४. वीरशैवदर्शनदिशा प्रमाणम् आलोचय।

१५. वीरशैवदर्शनदिशा जीवस्वरूपं प्रतिपाद्यताम्।

१६. वीरशैवदर्शनदिशा पशुपतिपाशस्वरूपं वर्णयत।

१७. शैवविशिष्टाद्वैतवेदान्ते मुक्तिः नाम किम्।

१८. द्वैतवेदान्तदर्शनदिशा जीवस्वरूपं प्रतिपादयत।

१९. शैवविशिष्टाद्वैतवेदान्ते जगत्स्वरूपं किम्।

२०. द्वैतवेदान्तदर्शनदिशा मोक्षस्वरूपं वर्णयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

१. प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्दः चेति त्रीणि प्रमाणानि।

२. प्रीतिरूपा धीः भक्तिः।

३. प्रपत्तिः नाम शरणागतिः।

४. ब्रह्म जीवः जगत् चेति त्रितयं सत्यम्।

५. भगवान् चिदचिद्विशिष्टः भवति।

६. बद्धः मुक्तः नित्यः चेति जीवः त्रिविधः।

७. साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्।

८. द्वैताद्वैतवादस्य प्रवर्तकः निम्बार्काचार्यः।

९. गुणावतारः पुरुषावतारः लीलावतारः च इति।

१०. 'अहं नित्यः निरतिशयः आनन्दस्वरूपः साक्षिस्वरूपः निष्कलङ्कः शिवः अस्मि' इत्येवं सगुणब्रह्मरूपशिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिः।

११. जीवः नित्यः, अणुरूपः भवति।

१२. वीरशैवदर्शने वीरशैवदर्शने पतिः नाम परं ब्रह्म एव भवति।

१३. त्रीणि प्रमाणानि सन्ति। प्रत्यक्षानुमानागमाः चेति।

१४. पाशरूपम् इदं जगत् सत्यमेव, न मिथ्या इति वीरशैवदर्शनस्य सारः।

१५. वीरशैवदर्शने एकमेवाद्वितीयं सच्चिदानन्दं शिवतत्त्वमेव परं ब्रह्म इति अभिधीयते।

१६. द्वैतवेदान्तदर्शने स्वतन्त्रः भगवान् विष्णुरेव।

१७. ब्रह्मणः जीवस्य जडजगतः च परस्परं भेदः एव सत्यः इति अस्य द्वैतवेदान्तदर्शनस्य परमार्थः।

॥ इति षोडशः पाठः ॥